

Милан П. Совиљ¹
Карлов универзитет
Филозофски факултет
Институт за светску историју
Праг (Чешка Република)

УДК 94(497.1)"1918"
32:929 Пашић Н.
32:929 Лојд Џорџ Д.
Оригинални научни рад
Примљен 27/07/2018
Прихваћен 05/11/2018
doi: [10.5937/socpreg52-18428](https://doi.org/10.5937/socpreg52-18428)

О ЈУГОСЛАВИЈИ НЕПОСРЕДНО УОЧИ ЊЕНОГ НАСТАНКА: НИКОЛА ПАШИЋ И БРИТАНСКИ ПРЕМИЈЕР ДЕЈВИД ЛОЈД ЏОРџ О БУДУЋОЈ ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ ДРЖАВИ 15. ОКТОБРА 1918. ГОДИНЕ²

Сажетак: У студији се разматра сусрет председника српске владе Николе Пашића и британског премијера Дејвида Лојда Џорџа у Лондону, 15. октобра 1918. године. Двојица државника су том приликом исказала своје погледе ка ситуацији на територији, где се очекивао настанак југословенске државе. Из Пашићевих ставова је јасно проистицало, да је одлучујућа улога у процесу уједињења Срба, Хрвата и Словенаца требало да припадне Србији. Лојд Џорџ је, међутим, наглашавао други битан моменат будућег уједињења – став локалног југословенског становништва на територији Аустроугарске. Сложена политичка дешавања и процес распада Аустроугарске нису оставила пуно простора за остварење тежњи Николе Пашића, али исто тако и за истицање става локалног становништва, о коме је говорио Лојд Џорџ.

Кључне речи: Први светски рат, југословенска држава, уједињење, Никола Пашић, Дејвид Лојд Џорџ.

Крај Првог светског рата је носио са собом не само питање нестанка до тада великих европских и светских земаља, пре свега Аустроугарске монархије, немачког и руског царства, али и настанка нових држава, управо на територијама неких од ових земаља. У оквиру те друге групе могућих нових држава, налазила се и југословенска, чији конкретни државни обриси нису били дефинисани до самог краја рата, али и непосредно након 1918. године. Настанак југословенске државе или како ће се првобитно звати – Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, представљао је врло сложен процес у још сложенијем времену, условљен бројним факторима и под утицајем дешавања у току Првог светског рата. Упоредно са борбом на бојном

¹ milan.sovilj@ff.cuni.cz

² Овај рад је подржан од стране Европског фонда за регионални развој-Пројекат „Креативност и прилагодљивост као услов за успех Европе у међусобно повезаном свијету“ (No. С Z.02.1.01/0.0/0.0/16_019/0000734).

пољу, где је српска војска давала свој допринос на страни сила Антанте, водила се и велика дипломатска борба, која је подразумевала тактизирање, планирање, али и одређене компромисе, који су посебно за водеће савезничке државе били неопходни у циљу придобијања даљих земаља на своју страну.

Међу савезницима, који су исказивали интерес за дешавања на Балкану, свакако да је битну улогу имала и Велика Британија. Сама њена политика у току рата се временом мењала, од релативно пацифистичке владе премијера Херберта Хенрија Асквита (Herbert Henry Asquith), па преко кабинета Дејвида Лојда Џорџа (David Lloyd George), који се од децембра 1916. године залагао за тоталитарни рат до коначне победе (Mandić, 1956, str. 27–28; Price, 2006, str. 199–200). Рођени Велшанин, Лојд Џорџ је као политичар и једна од значајнијих личности либералне странке, без сумње оставио дубок траг у британској политици у току Првог светског рата и првих година после његовог окончања (Constantine, 1992, str. 50–67; Morgan, 1978, str. 68–95). Од доласка на функцију британског премијера у децембру 1916. године, па све до почетка 1918, међутим и сам Лојд Џорџ је покушавао да преокрене ситуацију у корист савезника мирним путем кроз уверавања Аустроугарској око одређених повластица у случају њене добровољне капитулације. Практично се радило о њеном даљем опстанку као државе, с тим што би народи, који су насељавали аустроугарску територију добили аутономију (Mandić, 1956, str. 66).

У једном од својих говора, Лојд Џорџ је 5. јануара 1918. године тврдио, да британски ратни циљ није распарчавање Аустроугарске (Архив Србије /даље АС/, Београд, фонд: Министарство иностраних дела Краљевине Србије 1871–1918, Политичко одељење /даље МИД–По/, микрофилм, ролна 534, досије III, бр. 474–706, Енглеска, III/366, III/372; Dragnich, 1974, str. 127; Janković & Krizman, 1964, str. 14). Нешто слично је истицао и амерички председник Вудроу Вилсон (Woodrow Wilson) у својих 14. тачака свега неколико дана касније (Ђокић, 2010, str. 50–51; Mandić, 1956, str. 28, 64). У свом говору Лојд Џорџ је међутим представио, између осталог, и своје погледе ка југословенским народима – односно, како је том приликом нагласио, видео је за Србију, као и за Црну Гору, њихову рестаурацију (АС, фонд: МИД–По, микрофилм, ролна 534, досије III, бр. 474–706, Енглеска, III/370; Janković & Krizman, 1964, str. 13). Иако се у његовом говору нису директно помињали словенски народи у Аустроугарској монархији, већ добијање аутономије за народе Аустроугарске, речи Лојда Џорџа побудиле су велику пажњу две најзначајније институције у дипломатској борби за настанак југословенске државе током Првог светског рата – владе Краљевине Србије на челу са Николом Пашићем и Југословенског одбора, који је предводио Анте Трумбић. Коментари представника ових институција на споменути говор Лојда Џорџа били су претежно негативни (Dragnich, 1974, str. 128; Janković & Krizman, 1964, str. 16, 19–20, 37–40, 50–52, 71–72; Živojinović, 2011, стр. 449–450).³ Рестаурација Србије, као и Црне Горе, уз аутономију других народа уну-

³ У Архиву Хрватске академије знаности и умјетности у Загребу, исто као и у Архиву Србије у Београду је сачуван већи број докумената, који се односе управо на негативне реакције представника српске владе и Југословенског одбора ка споменутом говору Лојда Џорџа. Види: Архив Хрватске академије знаности и умјетности, Загреб (даље АНАЗУ), фонд: Jugoslavenski odbor – Париз, Лондон 1915–1919 (даље ЈО), кутија (к.) 3544, без броја, Лондон, 10. 1. 1918; АНАЗУ, фонд: ЈО, к. 3544, без броја, Депења Трумбића за Prestolonaslednika i predsednika

тар Аустроугарске чинили су се почетком 1918. године недовољним, како српској влади, тако и Југословенском одбору у погледу решавања југословенског питања, које су они видели пре свега кроз ослобођење и коначно уједињење на принципу самоопредељења.⁴ Тек после велике немачке офанзиве на западном фронту марта 1918. године (Gilbert, 1999, стр. 406–411), британској влади је било у потпуности јасно, да Аустроугарска као држава не може више фигурирати на политичкој мапи Европе (Екмеџић, 1989, стр. 807–808; Mandić, 1956, стр. 28–29).

Почетком априла 1918. године, Пашић је писао Посланству Краљевине Србије у Лондону, да се између савезника Србије воде преговори, око признавања независности и слободе народностима у Аустроугарској, што је према председнику српске владе требало да води и ка јачању тенденција на аустроугарској територији ка идеји самоопредељења и уједно ка војничком растројству саме земље (АС, фонд: МИД–ПсЛ, 1918, Ф I, п 1238/1918, Телеграм Н. Пашића за Посланство Краљевине Србије у Лондону, Крф, 2. 4. 1918). Према Пашићу, такав предлог је требало свакако подржати. Већ почетком маја исте године, Пашић је од запослених у посланству у Лондону очекивао да ступе у контакт са представницима британских власти, како би се убудуће опште декларације савезника о ослобођењу народа Аустроугарске, унеле и одредбе о народима, који су тежили ка самосталности. Како је Пашић том приликом истакао, Срби, Хрвати и Словенци са територије Аустроугарске би требало да се уједине са Србијом, Румуни са Румунијом, Италијани са Италијом, док би, на пример, други народи, као што су Чеси и Словаци са једне стране, односно Пољаци са друге, требало да имају своје независне државе (АС, фонд: МИД–ПсЛ, 1918, Ф I, п 1238/1918, Телеграм Н. Пашића за Посланство Краљевине Србије у Лондону, Крф, 6. 5. 1918).

У даљој комуникацији са посланством у Лондону почетком јула исте године, Пашић је већ истицао забринутост у погледу односа савезничких сила према, како је нагласио, тежњама Југословена, али и Чехословака. Пашић је, за разлику од Пољака, којима би наводно савезници требало да помогну у успостављању Пољске и изласку на Северно море, сматрао да су савезници према овим другим народима, тј. Србима, Хрватима, Словенцима, Чесима и Словацима, само исказивали симпатије (АС, фонд: МИД–ПсЛ, 1918, Ф I, п 1238/1918, Телеграм Н. Пашића за Посланство Краљевине Србије у Лондону, Крф, 3. 7. 1918). У целом том случају, видео је нејединствен став савезника према народима у Аустроугарској, који су очекивали, или који су могли да се надају укључивању у неке од будућих држава. Чак је у том тренутку за председника српске владе, како је истицао, настанак слободне Чешкословачке и југословенске државе, могао бити реалнији, него излазак Пољске

Ministarstva, 12. 1. 1918; АНАЗУ, фонд: ЈО, к. 3544, без броја, Писмо Пашића Југословенском одбору, 18. 1. 1918; АС, фонд: Министарство иностраних дела – Краљевско српско посланство у Лондону 1883–1919 (даље МИД–ПсЛ), 1918, Ф II, п 1297/1918, Телеграм Н. Пашића за Посланство Краљевине Србије у Лондону, Солун, 4. 1. 1918 [најверовајније иопрешно гаштиран телеграм – иримедба М. С.].

⁴ Упореди неке од ставова Пашића и Трумбића: АНАЗУ, фонд: ЈО, к. 3544, без броја, London, 10. 1. 1918; АНАЗУ, фонд: ЈО, к. 3544, без броја, Депеша Трумбића за Престолonasледника и председника Министарства, 12. 1. 1918; АНАЗУ, фонд: ЈО, к. 3544, без броја, Писмо Пашића Југословенском одбору, 18. 1. 1918.

на Северно море, који по Пашићевој оцени није био могућ без потпуног пораза Немачке (АС, фонд: МИД–ПсЛ, 1918, Ф I, п 1238/1918, Телеграм Н. Пашића за Посланство Краљевине Србије у Лондону, Крф, 3. 7. 1918).

Још у току рата истицале су се разлике у погледу решавања југословенског питања Пашићеве владе с једне односно Југословенског одбора, с друге стране. Порекло конфронтирања ове две битне институције у процесу настанка југословенске државе, имало је своју генезу у облику схватања југословенске идеје, али и у погледу уређења будуће државе. Како српска влада, тако је и Југословенски одбор истицао на јесен 1918. године значај Крфске декларације из јула 1917. године, али свако на свој начин.⁵ Идеја српске владе, која се позивала на успехе, али и жртве српске војске у пробоју Солунског фронта, као и на раније битке са почетка Првог светског рата, и истицање њене улоге као стожера будућег уједињења Срба, Хрвата и Словенаца, сукобљавале су се са замислима Југословенског одбора, који је у самоопредељењу народа видео принцип истог тог уједињења, али са истицањем заштите за све „пречанске народе“, којима је претила могућност, да се нађу у оквиру неких других држава, ван будуће Југославије (Mandić, 1956, str. 34–35). За српску владу је веће истицање политичког значаја Југословенског одбора као представника југословенских народа у Аустроугарској могло да означава уједно и смањење њене важности у будућем уједињењу (Stanković, 1984, str. 223).

У октобру 1918. године оба представника ових институција, Пашић и Трумбић су се налазила у Лондону, где су у одвојеним сусретима разговарали са британским министром иностраних послова Артуром Балфуром (Arthur Balfour). Међутим, Пашић није био задовољан резултатима разговора са Балфуром, који је између осталог инсистирао на сарадњи српске владе са Југословенским одбором (Stanković, 1984, str. 234). Ипак, Пашић је у британској штампи истицао своје чврсто уверење, да је „дошло време и наступило предвечерје толико очекиваног дана, када ће се створити слободно краљевство Срба, Хрвата и Словенаца“ (АНАЗУ, фонд: ЈО, к. 10, br. 10/26, Morning Post, 10. 10. 1918, Izjava g. Pašića, Novo Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca). У својим изјавама, Пашић је могао да остави утисак државника, који је био убеђен у потпуно уједињење Срба, Хрвата и Словенаца са Србијом.⁶ У том периоду је међутим изгледало, да ни савезници још нису били у потпуности сигурни око будућих планова за уређење Средње и Југоисточне Европе, као и у погледу саме југословенске државе (Stanković, 1984, str. 234). Уједно, у једном од бројних разговора, које су тада водили представници српске владе са савезницима, превасходно

⁵ Види различите Пашићеве и Трумбићеве изјаве у погледу ове проблематике из октобра 1918. године: АНАЗУ, фонд: ЈО, к. 2, broj (br.) 2/30, Memorandum regarding Yugoslav recognition by Dr. Trumbić, President of the Yugoslav Committee, London, 7. 10. 1918; АНАЗУ, фонд: ЈО, к. 10, br. 10/26, Morning Post, 10. 10. 1918, Izjava g. Pašića, Novo Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca; АНАЗУ, фонд: ЈО, к. 10, br. 10/26, The Daily Chronicle, 12. 10. 1918, Stanley Naylor, Srbija na povratku kući. Predsednik Pašić o novoj eri; АНАЗУ, фонд: ЈО, к. 10, br. 10/26, Prevod iz „Morning Post“, 17. 10. 1918, Jugoslovenska nacija. Izjava srpskog ministra predsednika.

⁶ Упореди Пашићеве изјаве дате британској штампи у првој половини октобра 1918. године: АНАЗУ, фонд: ЈО, к. 10, br. 10/26, Morning Post, 10. 10. 1918, Izjava g. Pašića, Novo Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca; АНАЗУ, фонд: ЈО, к. 10, br. 10/26, The Daily Chronicle, 12. 10. 1918, Stanley Naylor, Srbija na povratku kući. Predsednik Pašić o novoj eri.

Никола Пашић, могла је да се види сложеност међудржавних и међунационалних односа. Један такав разговор, Пашић је имао са британским премијером Лојдом Џорџом у Лондону 15. октобра 1918. године.

Лојд Џорџ је између осталог у току Првог светског рата, могао да се сматра за државника, који је исказивао благонаклоност ка српском народу и самој Србији (Антић, 2012, стр. 23–24), што би до одређене мере могао да потврди његов говор 9. августа 1917. године у Лондону, када се сусрео са Пашићем, приликом манифестације у част Србије у организацији Српског друштва у Енглеској (Stanković, 2007, стр. 183–188). Међутим, Лојд Џорџ је имао и другачијих погледа ка Србији нешто раније, када је у јуну 1917. године истицао и могућност прикључења Србије ка Аустроугарској (Antić, 2012, стр. 429).

Средином октобра 1918. године политичка ситуација је била сасвим другачија. У време, када су се Лојд Џорџ и Пашић опет састали, Аустроугарска је била практично у фази интензивног распадања (Stanković, 1984, стр. 243), али исто тако изглед будуће Европе није могао још да се прецизно дефинише. Такве прилике су свакако могле да имају утицај и на тадашњег председника српске владе и његов оптимизам у погледу настанка југословенске државе, али исто тако, могле су да оставе код Пашића и одређену дозу стрепње када се радило о начину уједињења и могућој улози Србије у целом том процесу.

Разговор између Пашића и Лојда Џорџа спомињали су својевремено у својим делима амерички политиколог југословенских корена Алекс Н. Драгнић (Dragnich, 1974), као и историчар и професор Филозофског факултета у Београду Ђорђе Ђ. Станковић (Stanković, 1984). Драгнић се у својој књизи о Пашићу позивао на меморандум, састављен о разговору између Лојда Џорџа и председника српске владе (Рашић Toronto Papers), док се Станковић у погледу овог разговора превасходно ослањао на резултате до којих је дошао сам Драгнић. У представљању сусрета двојице високих државника, Драгнић и Станковић су пре свега истицали став Пашића према могућем развоју ситуације на југословенској територији, али и поглед Лојда Џорџа према тој проблематици. Према Пашићу, постојале су три могућности: прва – Југославија би настала под суверенитетом Аустроугарске, али без учешћа Србије; друга – настанак Југославије уз помоћ савезника, али грешком опет без Србије тј. ван њених граница. И на крају трећа – како је Пашић истакао, опција коју би „наш народ желео“, подразумевала је потпуну слободу од Аустроугарске и уједињење са Србијом (Dragnich, 1974, стр. 131). Пашић се залагао управо за ту трећу могућност и због тога је замолио Лојда Џорџа за помоћ, иначе, како је нагласио, „у супротном би значило да је Србија пролила своју крв узалудно“ (Dragnich, 1974, стр. 131).

Одговор Лојда Џорџа није нимало био умирујући, како је то оценио Драгнић (Dragnich, 1974, стр. 131), нити јасан а наводно ни искрен, како га је видео Станковић (Stanković, 1984, стр. 239). Том приликом, Лојд Џорџ је истакао: „Све зависи од догађаја. Ако се рат продужи, и ви уђете у те крајеве (Босна, Херцеговина, Банат итд.), тада ће ваше жеље бити испуњене. Али, ако се рат ускоро заврши, тада се морају водити преговори. Све онда зависи од жеље тих народа. Ако би стварање ове или оне Југославије могло зауставити светско крвопролиће, онда би она била створена у облику, који би био могућ. Главна је да се заустави светско крвопролиће. За вас је битна жеља тих народа. У случају да дође до преговора само ће то и бити

од важности. Поново вам кажем, све зависи од догађаја. Пред нама је питање: хоће ли ваша војска ући у те области, или ће доћи до преговора.“ (Dragnich, 1974, str. 131; Stanković, 1984, str. 239). Према британском премијеру, главна улога могла је да припадне управо актуелној ситуацији на самом завршетку рата.

У односу на већ истакнуте детаље разговора између Пашића и Лојда Џорџа, постоји још једна краћа белешка од 15. октобра 1918. године, која такође доноси поглед двојице државника ка могућем настанку југословенске државе. Саставио ју је извесни свештеник или црквено лице, Николас (Nicholas).⁷ Данас се налази у Народном архиву Шкотске у Единбургу (The National Records of Scotland, Edinburgh /NRS/, fund: GD40 – Papers of the Kerr Family, Marquesses of Lothian /Lothian Muniments/, Reference: GD40/17/925, Note of interview between the Prime Minister and M. Pachitch on the future of Serbia, and of Yugoslavia, 15 October 1918).⁸

По овој краткој белешци, Лојд Џорџ је прво честитао Пашићу на одличној и одлучујућој победи, коју је, како је истакао, Србија управо остварила, на шта је Пашић одговорио, да је победа добијена захваљујући херојској жртви савезника (NRS, GD40/17/925). Могуће је претпоставити, да су се речи Лојда Џорџа односиле на пробој Солунског фронта у септембру 1918. године, у којем је своје учешће узела и српска војска. Иако аутор ове забелешке није детаљно представио разговор Лојда Џорџа и Пашића о даљем напредовању српске војске, истицао је питање британског премијера око, како се наглашавало „југословенске популације“ и њене могуће побуне против аустроугарске војске, када српска војска уђе у Босну и Херцеговину. Пашић је у том погледу био оптимиста (NRS, GD40/17/925).

Једно од последњих Лојд Џорџових питања упућених Пашићу односило се на блискост тадашњих југословенских народа, односно Срба, Хрвата и Словенаца, које је иначе споменуо у својој књизи о Пашићу и Драгнић (Dragnich, 1974, str. 131). Питање блискости језика, као и проблематика религије на Балкану, коју је такође истицао Лојд Џорџ, могла је за просечног Британца тог времена да буде врло компликована за разумевање. Већи број народа и језика на југословенској територији, али у исто време врло блиских, могао је да у британским представама створи извесну конфузију. Слично би могло да се примени и у погледу религије (Evans, 2008, str. 39–40, 52–56). Свакако да је Лојд Џорџ као британски премијер могао да има ширу представу о ситуацији на балканском полуострву. Са веће

⁷ Име је у документу написано нечитко руком, док је сам документ на енглеском језику кучан на писаћој машини на три стране. Могуће је да се радило о архимандриту Николају Велимировићу, који је у току рата углавном боравио у Великој Британији, где је писао и предавао. Види: Evans, 2008, str. 67, 83.

⁸ Уз сам документ у Народном архиву Шкотске у Единбургу нису присутни никакви други подаци, везано за разговор Пашића и Лојда Џорџа, нити било какве друге информације о томе, како је документ доспео до овог архива. Међутим, с обзиром да се документ чува у оквиру фонда породице Кер (Kerr), могуће је претпоставити да је блиски сарадник и секретар Лојда Џорџа, Филип Хенри Кер (Philip Henry Kerr, касније 11th Marquess of Lothian) уједно био везан за споменути састанак или му је можда и присуствовао. Према подацима из Народног архива у Лондону (The National Archives, Kew, London), постоји још белешка о разговору између ове двојице државника у Архиву Парламента у Лондону у оквиру фонда Дејвида Лојда Џорџа (Parliamentary Archives, London, fund: LG – The Lloyd George Papers, Reference: LG/F/204/4/1).

временске дистанце, Пашићеви одговори на таква питања су могли да делују до одређене мере шаливо. Тако је председник српске владе том приликом за Србе и Хрвате истицао, да говоре једним језиком, мада је у тексту реч Хрвати написана у загради са знаком питања. Већ када се радило о Словенцима, Пашић је нагласио да они говоре дијалектом тог истог језика, чији назив није спомињао у разговору са Лојдом Џорџом. Свештенство је свуда окарактерисао као јединствено у погледу прихватања уједињења у оквиру Југославије, с тим што је нагласио да постоји „неколико, који чекају, да виде на који начин ће мачка скочити“ (NRS, GD40/17/925). Однос становништва према будућем уједињењу, Пашић је означио позитивним, са изузетком, како је истицао, „аристократа, чија власт зависи од Беча или Будимпеште“ (NRS, GD40/17/925).

После неколико споменутих питања Лојда Џорџа, уследило је неколико Пашићевих коментара о негативном ставу италијанске владе према будућем југословенском уједињењу и посебно италијанског министра иностраних послова, барона Сонина (Sonnino), кога је Пашић означио за противника „Југо-Славије“ (NRS, GD40/17/925). Пашић је исто тако истицао и гласине, по којима би се наводно створила област на територији Аустроугарске монархије, насељена јужним Словенима, који у том случају не би били обједињени у оквиру будуће југословенске државе. За Лојда Џорџа, који се иначе правдао тиме, да за такве предлоге међу савезницима није чуо, одлучујући фактор би могао да буде став локалне популације према напредовању српске војске и према уједињењу у оквиру једне југословенске државе.

Пашић је такође истакао гласине, по којима би Бугарска, без обзира на то што је припадала увелико губитничкој страни у рату, могла да добије од савезника неке од територија, које су некада припадале Србији. Лојд Џорџ ни за такву могућност није чуо а питање бугарских граница оставио је отвореним за мировну конференцију након окончања рата (NRS, GD40/17/925), што су између осталог савезници истицали још 1916. године, када је постојала могућност да се Бугарска војно сломи (Станковић, 1985, стр. 195–196).

Споменути разговор између Лојда Џорџа и Пашића могао је између осталог да покаже сложеност тадашњих политичких прилика, али и до одређене мере начин размишљања двојице државника, који су свакако за своје земље желели што већу добит са завршетком рата. Лојд Џорџ није хтео, или можда није могао, да даје обећања Пашићу везано за подршку у настанку Југославије, на начин на који је то највероватније Пашић очекивао, јер је и даље остајало нејасно на који начин и када ће се рат окончати. Из споменуте конверзације такође проистиче, да су бројна питања уређења појединих европских земаља или оних које би могле настати са завршетком Првог светског рата, остављена за решавање на очекиваној мировној конференцији. Међутим, битан детаљ, који је истицао посебно Лојд Џорџ, тицао се и актуелног тренутка и самог краја рата, односно каква би била реакција локалног српског, хрватског и словеначког становништва, које је насељавало делове Аустроугарске, у оном моменту када у те крајеве стигне српска војска (NRS, GD40/17/925). С Пашићеве стране, можда управо у вези са тим детаљем постојала је одређена стрепња – да ли ће сви ти народи бити ослобођени са напредовањем српске и савезничке војске или ће крај рата дочекати, тако што ће бити сами ослобођени с распадом Аустроугарске (Sforza, 1937, стр. 353).

Дешавања у току октобра и новембра 1918. године, када је дошло до настанка Народног вијећа у Загребу као новог чиниоца у процесу уједињења, као и потписивање Женевске декларације између представника српске владе, Југословенског одбора и споменутог вијећа око уједињења Срба, Хрвата и Словенаца у државну целину, као и проглашења народних скупштина у Војводини и Црној Гори око прикључења Србији ка даљем уједињењу, само су показали даљи ток врло сложене политичке борбе. Речи Лојда Џорџа око одлучујућег фактора у могућем процесу уједињења – ставу локалне популације – могле су само делимично да имају утицаја на цели процес. Исто тако ни тежње Николе Пашића око водеће улоге Србије у настанку Југославије нису могле у потпуности да се остваре на начин на који је то највероватније Пашић очекивао. Могло би се рећи, да је важнија улога ипак припала актуелном моменту и врло сложеним околностима у којима Аустро-угарска као држава више није могла да опстане, док је српско, хрватско, словеначко и друго јужнословенско становништво своју прилику за даљи живот везало за тек створену југословенску државу, пред којом је био период велике политичке борбе и доказивања.

Milan P. Sovilj¹
Charles University
Faculty of Arts
Department of General History
Prague (Czech Republic)

**ABOUT YUGOSLAVIA ON THE EVE OF ITS ESTABLISHMENT:
NIKOLA PAŠIĆ AND BRITISH PRIME MINISTER DAVID LLOYD
GEORGE ABOUT THE FUTURE YUGOSLAV STATE
ON 15TH OCTOBER 1918²**

(Translation In Extenso)

Abstract: The study reviews the meeting of President of the Serbian Government Nikola Pašić and British Prime Minister David Lloyd George in London on 15th October 1918. On that occasion the two statesmen expressed their respective attitudes about the situation in the territory where the establishment of the Yugoslav state was anticipated. It could be clearly derived from Pašić's attitudes that the decisive role in the process of the unification of Serbs, Croats and Slovenes should be played by Serbia. However, Lloyd George emphasized another significant moment of the future unification – the attitude of the Yugoslav population in the territory of Austria-Hungary. Complex political events and the process of the breakup of Austria-Hungary did not leave much space either for the realization of Nikola Pašić's aspirations or the emphasis of the attitude of the local population referred to by Lloyd George.

Keywords: World War One, Yugoslav state, unification, Nikola Pašić, David Lloyd George.

The end of World War one brought along not only the question of the disappearance of great European and world countries, primarily the Austro-Hungarian Empire, the German and the Russian Empires, as well as the establishment of new states in the very territories of some of these countries. The latter group of potential new states also included Yugoslavia, whose specific state contours were not defined either before the end of the war or immediately after 1918. The emergence of the Yugoslav state, originally called the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, constituted quite a complex process in an even more complex period of time, conditioned by numerous factors and under the influence of the events during World War One. Simultaneously with the struggle in the battlefield, where

¹ milan.sovilj@ff.cuni.cz

² This work was supported by the European Regional Development Fund – Project “Creativity and Adaptability as Conditions of the Success of Europe in an Interrelated World” (No. CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/0000734).

the Serbian army made its contribution on the side of the Entente Powers, there was also a fierce diplomatic struggle which involved tactics, planning as well as certain compromises which were in particular necessary for the leading Allies for the purpose of further winning other countries over to their side.

Great Britain certainly had an important role too among the Allies showing an interest in the events in the Balkans. The British very politics during the war changed with the passage of time, from the relatively pacifist government of Prime Minister Herbert Henry Asquith, via the cabinet of David Lloyd George, who advocated totalitarian war in 1916, to the final victory (Mandić, 1956, pp. 27–28; Price, 2006, pp. 199–200). A Welshman born and bred, Lloyd George as a politician and one of the major persons of the Liberal Party undoubtedly made a profound contribution to the British politics during World War One and first post-war years (Constantine, 1992, pp. 50–67; Morgan, 1978, pp. 68–95). However, from the moment of assuming the position of the British Prime Minister in December 1916 to the beginning of 1918, Lloyd George himself tried to turn the situation in favour of the Allies peacefully, by convincing Austria-Hungary that it would obtain certain concessions in the event of its voluntary capitulation. In practice it referred to its further survival as a state whereas the nations inhabiting the Austro-Hungarian territory would gain autonomy (Mandić, 1956, p. 66).

In one of his speeches, on 5th January 1918, Lloyd George claimed that the British war aim was not to split Austria-Hungary (the Archive of Serbia /hereinafter AS/, Belgrade, fund: the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Serbia, 1871–1918, Political Department /hereinafter MID-Po/, microfilm, roll 534, file III, No. 474–706, England, III/366, III/372; Dragnich, 1974, p. 127; Janković & Krizman, 1964, p. 14). Something similar was also emphasized by American President Woodrow Wilson in his *14 Points* only several days later (Đokić, 2010, pp. 50–51; Mandić, 1956, p. 28 and p. 64). In his speech, however, Lloyd George presented, among other things, his own attitudes to the Yugoslav nations – or, as he underlined on that occasion, he saw restoration both for Serbia and Montenegro (AS, fund: MID-Po, microfilm, roll 534, file III, No. 474–706, England, III/370; Janković & Krizman, 1964, p. 13). Although his speech did not directly mention the Slav nations in the Austro-Hungarian Empire but gaining autonomy for the nations in Austria-Hungary, Lloyd George's words aroused great attention of the two most significant institutions in the diplomatic struggle for the establishment of the Yugoslav state during World War One – the government of the Kingdom of Serbia led by Nikola Pašić and the Yugoslav Committee led by Ante Trumbić. The comments by the representatives of these institutions about Lloyd George's above-mentioned speech were chiefly negative (Dragnich, 1974, p. 128; Janković & Krizman, 1964, pp. 16, 19–20, 37–40, 50–52, 71–72; Živojinović, 2011, pp. 449–450).³ The restoration of Serbia, as well as of Montenegro, along with the autonomy of

³ The Archive of the Croatian Academy of Sciences and Arts in Zagreb, as well as the Archive of Serbia in Belgrade, have kept a larger number of documents referring to the negative reactions of the representatives of the Serbian government and the Yugoslav Committee to the above-mentioned speech by Lloyd George. See: the Archive of the Croatian Academy of Sciences and Arts, Zagreb (hereinafter AHAZU), fund: the Yugoslav Committee – Paris, London 1915–1919 (hereinafter JO), box 3544, no number, London, 10th January 1918; AHAZU, fund: JO, box 3544, no number, Trumbić's telegram to the Crown Prince and the President of the Ministry, 12th January 1918; AHAZU, fund: JO, box 3544, no number, Pašić's letter to the Yugoslav Committee, 18th

other nations within Austria-Hungary, seemed insufficient at the beginning of 1918 both to the Serbian government and the Yugoslav Committee in respect of resolving the Yugoslav question, seen by them primarily through the liberation eventually the unification by the principle of self-determination.⁴ It was only after the great German offensive in the Western front in March 1918 (Gilbert, 1999, pp. 406–411) that the British government saw completely clearly that Austria-Hungary could no longer play a role in the political map of Europe (Ekmečić, 1989, pp. 807–808; Mandić, 1956, pp. 28–29).

At the beginning of April 1918 Pašić wrote to the Embassy of the Kingdom of Serbia in London that there were ongoing negotiations between the allies of Serbia about the recognition of independence and freedom of the nationalities in Austria-Hungary, which, according to the President of the Serbian government, should also lead to the strengthening of tendencies towards the idea of self-determination in the Austro-Hungarian territory and at the same time towards the military disarray of the country itself (AS, fund: MID-PsL, 1918, F I, p 1238/1918, N. Pašić's telegram to the Embassy of the Kingdom of Serbia in London, Corfu, 2nd April 1918). According to Pašić, such proposal should definitely be supported. As early as at the beginning of May that year, Pašić expected the employees of the Embassy in London to contact the representatives of the British authorities so that in the future the general declarations of the Allies about the liberation of the nations of Austria-Hungary should also include the provisions about the nations striving for autonomy. As Pašić emphasized on that occasion, Serbs, Croats and Slovenes from the territory of Austria-Hungary should unify with Serbia, Romanians with Romania, and Italians with Italy, while other nations, for example Czechs and Slovaks on one side, or Poles on the other side, should have their own independent states respectively (AS, fund: MID-PsL, 1918, F I, p 1238/1918, N. Pašić's telegram to the Embassy of the Kingdom of Serbia in London, Corfu, 6th May 1918).

In his further communication with the Embassy in London at the beginning of July that year, Pašić already expressed concern about the attitude of the Allied Powers towards, as he stated, the aspirations of Yugoslavs as well as Czechoslovakians. Pašić thought that, unlike Poles, who should allegedly be helped by the Allies in establishing Poland and ensuring its access to the North Sea, those other nations, i.e. Serbs, Croats, Slovenes, Czechs and Slovaks were merely held in affection by the Allies (AS, fund: MID-PsL, 1918, F I, p 1238/1918, N. Pašić's telegram to the Embassy of the Kingdom of Serbia in London, Corfu, 3rd July 1918). In the whole case he saw an inconsistent attitude of the Allies to the nations in Austria-Hungary that expected or could hope to be included in some of the future states. At one moment, the President of the Serbian government, as he pointed out, found the establishment of the free Czechoslovakia and the Yugoslav state even more realistic than Poland's access to the North Sea which, in Pašić's opinion, was not possible without

January 1918; AC, fund: the Ministry of Foreign Affairs – the Royal Serbian Embassy in London 1883–1919 (hereinafter MID-PsL), 1918, F II, p 1297/1918, N. Pašić's telegram to the Embassy of the Kingdom of Serbia in London, Thessaloniki, 4th January 1918 [*most probably wrongly dated telegram – note by M. S.*].

⁴ Compare some of Pašić's and Trumbić's attitudes: AHAZU, fund: JO, box 3544, no number, London, 10th January 1918; AHAZU, fund: JO, box 3544, no number, Trumbić's telegram to the Crown Prince and the President of the Ministry, 12th January 1918; AHAZU, fund: JO, box 3544, no number, Pašić's letter to the Yugoslav Committee, 18th January 1918.

the total defeat of Germany (AS, fund: MID-PsL, 1918, F I, p 1238/1918, N. Pašić's telegram to the Embassy of the Kingdom of Serbia in London, Corfu, 3rd July 1918).

During the war there were already distinct differences regarding the resolution of the Yugoslav question between Pašić's government on one side and the Yugoslav Committee on the other side. The origin of the confrontation between these two important institutions in the process of the creation of the Yugoslav state had its background in the form of understanding the Yugoslav idea, as well as in terms of organizing the future state. In the autumn of 1918 both the Serbian government and the Yugoslav Committee emphasized the importance of the Corfu Declaration from July 1917, but in their own ways.⁵ The idea of the Serbian government, which cited both successes and sacrifices of the Serbian army in the breakthrough of the Salonica Front, as well as earlier battles from the beginning of World War One, and emphasizing its pivotal role in the future unification of Serbs, Croats and Slovenes, clashed with the ideas of the Yugoslav Committee, which saw the principle of the unification itself in the self-determination of the nations, while underlining the protection for all "ethnic Serbian communities living beyond the borders of Serbia", threatened by potentially ending up within some other countries, outside future Yugoslavia (Mandić, 1956, pp. 34–35). For the Serbian government, putting a stronger emphasis on the political significance of the Yugoslav Committee as a representative of the Yugoslav nations in Austria-Hungary could simultaneously mean the decrease in its own importance in the future unification (Stanković, 1984, p. 223).

In October 1918 both representatives of these institutions, Pašić and Trumbić, were in London, where at separate meetings they spoke to British Minister of Foreign Affairs Arthur Balfour. However, Pašić was not satisfied with the results of the conversation with Balfour who, among other things, insisted on the cooperation of the Serbian government with the Yugoslav Committee (Stanković, 1984, p. 234). Nevertheless, in the British press Pašić emphasized his strong belief that "the time had come and it was the eve of the much-anticipated day when the free Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes would be established" (AHAZU, fund: JO, box 10, No. 10/26, Morning Post, 10th October 1918, Mr. Pašić's statement, New Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes). In his statements Pašić may have made an impression of a statesman deeply believing in the complete unification of Serbs, Croats and Slovenes with Serbia.⁶ In that period it seemed, however, that the Allies themselves were still not completely certain about the future plans for organizing Central and South-East Europe or about the Yugoslav state itself (Stanković, 1984, p. 234).

⁵ See Pašić's and Trumbić's respective statements in relation to oве проблематике from October 1918: AHAZU, fund: JO, box 2, No. 2/30, Memorandum regarding Yugoslav recognition by Dr. Trumbić, President of the Yugoslav Committee, London, 7th October 1918; AHAZU, fund: JO, box 10, No. 10/26, Morning Post, 10. 10. 1918, Mr. Pašić's statement, New Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes; AHAZU, fund: JO, box 10, No. 10/26, The Daily Chronicle, 12. 10. 1918, Stanley Naylor, Serbia upon Its Return Home. President Pašić about the new era; AHAZU, fund: JO, box 10, No. 10/26, translated from "Morning Post", 17th October 1918, Yugoslav nation. Statement of the Serbian Minister President.

⁶ Compare Pašić's statements made in the British press in the first half of October 1918: AHAZU, fund: JO, box 10, No. 10/26, Morning Post, 10th October 1918, Mr. Pašić's statement, New Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes; AHAZU, fund: JO, box 10, No. 10/26, The Daily Chronicle, 12. 10. 1918, Stanley Naylor, Serbia upon Its Return Home. President Pašić about the new era.

Moreover, in one of many conversations conducted at the time by the representatives of the Serbian government, mainly by Nikola Pašić, with the Allies, one could see the complexity of the relations between the states and nations. Such a conversation was led by Pašić and British Prime Minister Lloyd George in London on 15th October 1918.

During World War One Lloyd George could, among other things, be considered as a statesman showing benevolence to the Serbian people and Serbia itself (Antić, 2012, pp. 23–24), which may be confirmed to a certain extent by his speech made on 9th August 1917 in London, when he met Pašić during the manifestation in honour of Serbia organized by the Serbian Society in England (Stanković, 2007, pp. 183–188). However, Lloyd George expressed different attitudes to Serbia somewhat earlier, in June 1917, when he also emphasized the possibility of Serbia becoming a part of Austria-Hungary (Antić, 2012, p. 429).

In the middle of October 1918 the political situation was quite different. At the time when Lloyd George and Pašić met again, Austria-Hungary was practically in the stage of intense breakup (Stanković, 1984, p. 243), but the contours of future Europe could still not be defined precisely. Such circumstances could definitely affect the President of the Serbian government at the time as well as his optimism about the creation of the Yugoslav state, but could also produced a certain dose of apprehension in Pašić when it came to the manner of conducting the unification and the potential role of Serbia in the entire process.

The conversation between Pašić and Lloyd George was mentioned in the contemporary works by the American professor of political science of Yugoslav origin Aleks N. Dragnić (Dragnić, 1974), and the historian and professor at the Faculty of Philosophy in Belgrade Đorđe Đ. Stanković (Stanković, 1984). In his book about Pašić, Dragnić cited the memorandum written about the conversation between Lloyd George and the President of the Serbian government (Pašić Toronto Papers), while Stanković referred to this conversation primarily relying on the results reached by Dragnić himself. In presenting the meeting of these two high statesmen, Dragnić and Stanković first of all emphasized Pašić's attitude to the potential development of the situation in the Yugoslav territory, as well as Lloyd George's view of that issue. According to about Pašić, there were three possibilities: first – Yugoslavia would be established under the sovereignty of Austria-Hungary, but without the participation of Serbia; second – creation of Yugoslavia with the aid of the Allies, but by mistake once again without Serbia, i.e. beyond its borders. Finally, the third option – the one, as Pašić pointed out, “desired by our people” – meant full freedom from Austria-Hungary and the unification with Serbia (Dragnić, 1974, p. 131). Pašić advocated the third possibility and that is why he asked Lloyd George for help, otherwise “it would mean that Serbia shed its blood in vain” (Dragnić, 1974, p. 131).

Lloyd George's answer was not reassuring at all, as assessed by Dragnić (Dragnić, 1974, p. 131), nor was it clear and allegedly dishonest, as seen by Stanković (Stanković, 1984, p. 239). On that occasion Lloyd George pointed out: “Everything depends on events. If the war goes on and if you enter those regions (Bosnia, Herzegovina, Banat etc.), your wishes will come true. However, if the war ends soon, there must be negotiations. In that case everything depends on the wish of those people. If the establishment of this or that Yugoslavia could stop the worldwide bloodshed, then it would be created in the form that is possible. The most important thing is to stop the worldwide bloodshed. The wish of those people is important to you. In case there are negotiations, it will be the only signifi-

cant thing. I shall repeat once again, everything depends on events. The question arising before us is: whether your army will enter those regions or there will be negotiations” (Dragnich, 1974, p. 131; Stanković, 1984, p. 239). According to the British Prime Minister, the main role might belong to the current situation at the very end of the war.

In relation to the already emphasized details of the conversation between Pašić and Lloyd George, there is another brief note of 15th October 1918 which also expresses the views of the two statesmen about the potential creation of the Yugoslav state. It was made by a priest or clergyman Nicholas.⁷ Today it is kept in the National Records of Scotland in Edinburgh (the National Records of Scotland, Edinburgh /NRS/, fund: GD40 – Papers of the Kerr Family, Marquesses of Lothian /Lothian Muniments/, Reference: GD40/17/925, Note of interview between the Prime Minister and M. Pachitch on the future of Serbia, and of Yugoslavia, 15 October 1918).⁸

According to this brief note, Lloyd George first congratulated Pašić on his excellent and decisive victory which, as he underlined, Serbia had just achieved, while Pašić replied that the victory had been achieved thanks to the heroic sacrifice of the Allies (NRS, GD40/17/925). It may be assumed that Lloyd George’s words referred to the breakthrough of the Salonica Front in September 1918, where the Serbian army also participated. Although the author of this note did not record a detailed conversation of Lloyd George and Pašić about further advance of the Serbian army, he pointed out the British Prime Minister’s question regarding the “Yugoslav population”, as it was pointed out, and its potential rebellion against the Austro-Hungarian army when the Serbian army entered Bosnia and Herzegovina. In that respect Pašić was an optimist in that respect (NRS, GD40/17/925).

One of the final questions posed by Lloyd George to Pašić referred to the closeness of the Yugoslav nations, namely of Serbs, Croats and Slovenes, at that time, also mentioned by Dragnić in his book about Pašić (Dragnich, 1974, p. 131). The question of language closeness as well as the issue of religion in the Balkans, equally emphasized by Lloyd George, could have been rather complicated for understanding by an average British citizen at that time. A large number of nations and languages in the Yugoslav territory, but quite close at the same time, could have created certain confusion in the British perspective. A similar parallel may be drawn regarding religion (Evans, 2008, pp. 39–40, 52–56). Of course, Lloyd George as the British Prime Minister could have a broader idea of the situation in the Balkan Peninsula. In retrospect, Pašić’s replies to such questions might have sounded humorous to a certain

⁷ The name in the document is illegible and written in hand, while the document itself in English was typed on the typewriter on three pages. It may have been Archimandrite Nikolaj Velimirović, who spent most of the war in Great Britain, where he wrote and lectured. See: Evans, 2008, p. 67 and p. 83.

⁸ The document in the National Archives of Scotland in Edinburgh is not accompanied by any other data regarding the conversation of Pašić and Lloyd George or any other information about the manner the document had been obtained by the Archives. Nevertheless, having in mind that the document is kept in the fund of the Kerr family, it may be assumed that Lloyd George’s close associate and secretary, Philip Henry Kerr (later 11th Marquess of Lothian), was at the same time involved in the above-mentioned meeting or may have even been present there. According to the data from the National Archives, Kew, London), there is another notice about the conversation between these two statesmen in the Parliamentary Archives, London, fund: LG – The Lloyd George Papers, Reference: LG/F/204/4/1).

extent. Namely, on that occasion the President of the Serbian government underlined that Serbs and Croats spoke the same language, although in the text the word “Croats” was written between the brackets and with a question mark. When it came to Slovenes, Pašić pointed out that they spoke a dialect of the same language, whose name did not mention in his conversation with Lloyd George. He consistently described the clergy as united in respect of accepting the unification within Yugoslavia, while he pointed out that that “there were some waiting to see which way the cat would jump” (NRS, GD40/17/925). The approach of the population to the future unification was assessed as positive by Pašić, with the exception of “aristocrats, whose power depended on Vienna or Budapest” (NRS, GD40/17/925).

Several above-mentioned questions by Lloyd George were followed by several Pašić’s comments about the negative position of the Italian government about the future unification of Yugoslavia and particularly of Italian Minister of Foreign Affairs, Baron Sonnino, marked by Pašić as the opponent of “Yugo-Slavia” (NRS, GD40/17/925). Furthermore, Pašić underlined the rumours about the alleged establishment of a region in the territory of the Austro-Hungarian Empire populated by South Slavs who in that case would not be unified within the future state of Yugoslavia. According to Lloyd George, who generally justified himself by not having heard of such proposals among the Allies, the decisive factor could be the attitude of the local population towards the advance of the Serbian army and towards the unification within a single state of Yugoslavia.

Pašić also emphasized the rumours that Bulgaria, despite the fact that it was fully on the losing side of the war, could get some territories from the Allies that had formerly belonged to Serbia. Lloyd George had not heard of such possibility either and left the question of Bulgarian borders open for the peace conference after the end of the war (NRS, GD40/17/925), which had been, among other things, pointed out by the Allies as early as 1916, when there was a possibility of destroying Bulgaria in military terms (Stanković, 1985, pp. 195–196).

The subject conversation between Lloyd George and Pašić could, among other things, show the complexity of the political circumstances of the time, and also, to a certain extent, the way of thinking of the two statesmen who definitely wanted the largest possible gains for their respective countries upon the end of the war. Lloyd George did not want or may not have been able to make any promises to Pašić in relation to the support to the establishment of Yugoslavia in the manner Pašić had most probably expected because it still remained unclear in what manner and when the war would end. It can also be derived from the subject conversation that a large number of matters regarding the organization of certain European countries or those that might be established with the end of World War One remained to be resolved at the anticipated peace conference. However, an important detail emphasized particularly by Lloyd George concerned both the current moment and the very end of the war, i.e. the reaction of the local Serbian, Croatian and Slovenian population inhabiting parts of Austria-Hungary at the moment of the arrival of the Serbian army in those regions (NRS, GD40/17/925). There was a certain apprehension on Pašić’s part, perhaps directly related to this detail – whether all those nations would be liberated with the advance of the Serbian and Allied armies or whether they would see the end of the war by being liberated through the breakup of Austria-Hungary (Sforza, 1937, p. 353).

The events during October and November 1918, when the National Council was set up in Zagreb as a new factor in the unification process, as well as the signing of the Geneva

Declaration by the representatives of the Serbian government, the Yugoslav Committee and the above-mentioned Council about the unification of Serbs, Croats and Slovenes into a single state, including the proclamation of national assemblies in Vojvodina and Montenegro in relation to joining Serbia towards further unification, only indicated the further course of a rather complex political struggle. Lloyd George's words regarding the decisive factor in the potential unification process – the attitude of the local population – could have only a partial influence on the entire process. Moreover, Nikola Pašić's aspirations about the leading role of Serbia in the establishment of Yugoslavia could not be fully realized in the manner most probably expected by Pašić. It may be said that the more important role still belonged to the current moment and rather complex circumstances in which Austria-Hungary as a state could no longer survive while the Serbian, Croatian, Slovenian and other South Slavic population connected its opportunity for further life to the newly-established Yugoslav state, which was at the beginning of the period of great political struggle and validation.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

Unpublished sources/Необјављени извори

- The Archive of Serbia, Belgrade (AS), fund: The Ministry of Foreign Affairs – Royal Serbian Mission in London 1883–1919 (MID–PsL)
- The Archive of Serbia, Belgrade (AS), fund: The Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Serbia 1871–1918, Political Department (MID–Po)
- The Archive of the Croatian Academy of Sciences and Arts, Zagreb (AHAZU), fund: The Yugoslav Committee – Paris, London 1915–1919 (JO)
- The National Records of Scotland, Edinburgh (NRS), fund: GD40 – Papers of the Kerr Family, Marquesses of Lothian (Lothian Muniments), Reference: GD40/17/925

Published sources/ Објављени извори:

- Janković, D. & Krizman B. (1964) *The Material on the Creation of the Yugoslav State (1. I–20. XII 1918), Volume I*. Beograd: Institut društvenih nauka [In Serbo-Croatian]
- Mandić, A. (1956) *Fragments for the History of Unification. Forty-year Anniversary of the Founding of the Yugoslav Committee*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti [In Croatian]
- Stanković, Đ. (2007) *A Hundred Speeches by Nikola Pašić. A Statesman's Oratory Skills, Volume II*. Beograd: Rad [In Serbian]

References/ Литература:

- Antić, Č. (2012) *The Unelected Ally. Serbia and Great Britain in the First World War*. Beograd: Zavod za udžbenike [In Serbian]
- Constantine, S. (1992) *Lloyd George*. London, New York: Routledge
- Djokić, D. (2010) *Nikola Pašić and Ante Trumbić: The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*. London: Haus Publishing

- Dragnich, A. N. (1974) *Serbia, Nikola Pašić and Yugoslavia*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press
- Ekmečić, M. (1989) *The Creation of Yugoslavia 1790–1918*, 2. Beograd: Prosveta [In Serbian].
- Evans, J. (2008) *Great Britain and the Creation of Yugoslavia. Negotiating Balkan Nationality and Identity*. London, New York: Tauris Academic Studies
- Gilbert, M. (1994) *First World War*. London: Weidenfeld and Nicolson
- Morgan, K. O. (1978) *The Age of Lloyd George. The Liberal Party and British Politics, 1890–1929*. London: George Allen and Unwin
- Price, E. (2006) *David Lloyd George*. Cardiff: University of Wales Press
- Sforza, C. (1937) *Nikola Pašić and the Unification of the Yugoslavs. Memories of War and Diplomacy*, translated from French by Svetomir Lazarević and Vl. Spasojević. Beograd: Geca Kon [In Serbian]
- Stanković, Đ. Đ. (1984) *Nikola Pašić, the Allies and the Creation of Yugoslavia*. Beograd: Nolit [In Serbian]
- Stanković, Đ. Đ. (1985) *Nikola Pašić and the Yugoslav Issue I*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod [In Serbian]
- Živojinović, D. (2011) *The Domineering Ally and Neglected Serbdom. British-Serbian Relations (1875–1941)*. Beograd: Albatros plus [In Serbian]